

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 27 (2011)

Εκλογές πρώτης, δεύτερης και τρίτης τάξης: κόμματα, ηγεσία, αποχή

Η εκλογική αποχή στην Ελλάδα: 2000-2009

Παύλος Βασιλόπουλος, Χριστόφορος Βερναρδάκης

doi: [10.12681/sas.804](https://doi.org/10.12681/sas.804)

Copyright © 2015, Παύλος Βασιλόπουλος, Χριστόφορος Βερναρδάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βασιλόπουλος Π., & Βερναρδάκης Χ. (2015). Η εκλογική αποχή στην Ελλάδα: 2000-2009. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 27, 1-24. <https://doi.org/10.12681/sas.804>

Η εκλογική αποχή στην Ελλάδα: 2000-2009

Παύλος Βασιλόπουλος*, Χριστόφορος Βερναρδάκης**

Παρότι τα ποσοστά εκλογικής συμμετοχής στην Ελλάδα κινούνταν για πολλά χρόνια σε υψηλά επίπεδα, αυτή η τάση φαίνεται να αλλάζει από τις ευρωεκλογές του Ιουνίου 2009 και έπειτα. Σκοπός της μελέτης είναι η ανάλυση του πρόσφατου για τη χώρα μας φαινομένου της αποχής μέσω δύο διακριτών μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Στο πρώτο μέρος εστιάζουμε στη συγκριτική ανάλυση των απεχόντων από τις εθνικές εκλογές κατά το διάστημα 2000-2009, εξετάζοντας αν η αυξανόμενη αποχή είναι αποτέλεσμα της μείωσης της εκλογικής συμμετοχής σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή κατανέμεται ομοιόμορφα σε ολόκληρο το εκλογικό σώμα. Στο δεύτερο μέρος κατασκευάζουμε ένα μοντέλο λογιστικής παλινδρόμησης στο οποίο σταθμίζεται ένας μεγάλος αριθμός κοινωνικών και ατομικών-ψυχολογικών παραγόντων, με στόχο να απαντήσουμε στο *γιατί* οι ψηφοφόροι απείχαν από τις βουλευτικές εκλογές του 2009, όπου παρατηρήθηκε σημαντική κάμψη των ποσοστών συμμετοχής.

Εισαγωγή

Τον τελευταίο καιρό και με αφορμή τις ευρωεκλογές του Ιουνίου 2009, η συζήτηση για τις εκλογικές αναμετρήσεις στην Ελλάδα περιτριφέρεται όλο και περισσότερο γύρω από τα διαρκώς μειούμενα ποσοστά των ψηφοφόρων που επιλέγουν να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα. Η μειωμένη συμμετοχή στις εκλογές η οποία καταγράφεται τα τελευταία τέσσερα χρόνια αποτελεί ένα εντελώς και-

* Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, <ravlosvass@yahoo.gr>

** Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, <xvernard@gmail.com>

Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τους συμμετέχοντες στο συμπόσιο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, 'Δημοτικές και Περιφερειακές εκλογές 2010. Η πρόκληση της διοικητικής μεταρρύθμισης', για τα χρήσιμα σχόλιά τους στην αρχική εκδοχή του άρθρου. Η έρευνα του Π. Βασιλόπουλου έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος 'Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση' του ΕΣΠΑ-Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης, μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

νούργιο δεδομένο για την εκλογική και κοινοβουλευτική ιστορία της χώρας. Δεδομένης της παραδοσιακής ελληνικής πολιτικοποίησης, της ισχυρής κοινοβουλευτικής ιδεολογίας αλλά, σε έναν βαθμό, και της υποχρεωτικής συμμετοχής, η Ελλάδα παρουσίαζε ιστορικά ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά εκλογικής συμμετοχής. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Blais (2008), κατά την περίοδο 1972-2004, η συμμετοχή στις ελληνικές εκλογές (80,1%) κυμαινόταν σε επίπεδα άνω του ευρωπαϊκού μέσου όρου και ήταν υψηλότερη σε σύγκριση με παλαιότερες δημοκρατίες όπως η Γαλλία (72,2%) και το Ηνωμένο Βασίλειο (73,1%).¹ Αυτή η τάση υψηλής συμμετοχής διακόπτεται σταδιακά: το ποσοστό της αποχής από την εκλογική διαδικασία παρουσίασε μια πέραν του συνηθισμένου αύξηση στις εκλογές του 2007, εκτινάχθηκε στις ευρωεκλογές του 2009, καταγράφηκε αρκετά ισχυρό στις βουλευτικές εκλογές του 2009 (μικρότερο σαφώς από τις ευρωεκλογές του 2009, αλλά μεγαλύτερο από τις βουλευτικές του 2007) και επέστρεψε σε ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό στις περιφερειακές και δημοτικές εκλογές του 2010.

Πίνακας 1: Ποσοστά εκλογικής συμμετοχής 2000-2009

Ετος	Βουλευτικές	Ευρωεκλογές
2000	74,96	
2004	76,49	63,22
2007	74,14	
2009	70,92	52,54

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών.

Τα μικρά έως το 2007 ποσοστά αποχής στην Ελλάδα είχαν το ευνόητο αποτέλεσμα να μην υπάρχουν ιδιαίτερες επιστημονικές ενασχολήσεις με το συγκεκριμένο αντικείμενο. Το άρθρο αυτό αποπειράται μια πρώτη προσέγγιση της 'ελληνικής αποχής', μελετώντας τις εθνικές εκλογές από το 2000 μέχρι το 2009. Η περίοδος αυτή καλύπτει τέσσερις αναμετρήσεις, εκ των οποίων οι τρεις πρώτες χαρακτηρίστηκαν από τη συνήθη, μέχρι τότε, υψηλή προσέλευση στην κάλπη. Τα δύο κύρια ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας είναι *ποιος απέχει και γιατί*. Το πρώτο περιλαμβάνει ερωτήματα για τη δημογραφική σύσταση, τις ιδεολογικές καταβολές και τις αξιακές προτιμήσεις των ψηφοφόρων που επέλεξαν να μην ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα. Το δεύτερο αφορά τη διερεύνηση κάποιων γενικών κινήτρων που ωθούν τους εκλογείς στη μαζική αποχή από την κάλπη: είναι η χαμηλή συμμετοχή στις περιφερειακές εκλογές περισσότερο προϊόν του χαμηλού πολιτικού ενδιαφέροντος των πολιτών σε σχέση με το διακόβευμα ή υπο-

δηλώνει μια ενεργή πράξη πολιτικής διαμαρτυρίας έναντι συλλήβδην του κοινοτικού συστήματος της χώρας;

Το άρθρο χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Στο πρώτο μέρος παρατίθεται μια συγκεφαλαίωση της βιβλιογραφίας γύρω από το θέμα της αποχής στις δυτικές δημοκρατίες και στην Ελλάδα. Στο δεύτερο, αναλύουμε την κατανομή της αποχής σε επιμέρους κοινωνικές ομάδες καθώς και με βάση την ιδεολογική αυτοποθέτηση και το πολιτικό ενδιαφέρον. Στο τρίτο μέρος κατασκευάζουμε ένα μοντέλο λογιστικής παλινδρόμησης στο οποίο σταθμίζεται ένας μεγάλος αριθμός παραγόντων που επισημαινονται στη βιβλιογραφία, με στόχο να απαντήσουμε στο γιατί οι ψηφοφόροι απείχαν από την εκλογική διαδικασία στις εκλογές του 2009, όταν παρατηρήθηκε η απότομη αύξηση της αποχής. Τέλος, διατυπώνουμε ορισμένα συμπεράσματα και παραθέτουμε έναν αριθμό προτάσεων για την περαιτέρω διερεύνηση των επιστημονικών ευρημάτων της μελέτης.

Δεδομένα και περιορισμοί της έρευνας

Για τη στατιστική ανάλυση που ακολουθεί χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία από τέσσερις προεκλογικές έρευνες της VPRC οι οποίες διεξήχθησαν σε αντιπροσωπευτικά πανελλαδικά δείγματα με τη μέθοδο της προσωπικής συνέντευξης λίγο πριν από την αντίστοιχη εκλογική αναμέτρηση, σε πληθυσμό 1.431, 1.122, 1.203 και 1.194 ατόμων για τα έτη 2000, 2004, 2007 και 2009 αντίστοιχα.

Κατά καιρούς στη βιβλιογραφία έχει επισημανθεί ένας αριθμός μεθοδολογικών περιορισμών για τη μελέτη της αποχής σε ποσοτικές έρευνες, ακόμα και στην περίπτωση που αυτές πληρούν όλα τα κριτήρια αντιπροσωπευτικότητας. Σχεδόν σε όλες τις εκλογικές έρευνες εμφανίζεται μια υποεκτίμηση της αποχής σε σχέση με τα επίσημα στοιχεία για τρεις λόγους: πρώτον, ένας πολίτης που ενδιαφέρεται για την πολιτική (οπότε είναι πιθανότερο να ασκεί το εκλογικό του δικαίωμα) είναι περισσότερο πιθανό να δεχθεί να δώσει προσωπική συνέντευξη σε μια πολιτική έρευνα σε σύγκριση με έναν αδιάφορο (Blais et al. 2004): δεύτερον, η συζήτηση γύρω από τα πολιτικά ζητήματα της χώρας είναι δυνατό να ανεβάσει στιγμιαία το ενδιαφέρον του ερωτώμενου με αποτέλεσμα να αναφέρει πως προτίθεται να προσέλθει στην κάλπη ενώ, στην περίπτωση που δεν είχε επιλεγεί για συνέντευξη, θα έπραττε διαφορετικά (Granberg & Holmberg 1992): τέλος, οι Granberg & Holmberg (1991) αναφέρουν περιπτώσεις όπου ο ερωτώμενος, παρότι έχει επιλέξει να απόσχει, δηλώνει ψευδώς ότι θα συμμετάσχει στην ψηφοφορία, λόγω της κοινωνικής πίεσης που προκύπτει από την ερμηνεία της άσκησης του εκλογικού δικαιώματος ως κοινωνική υποχρέωση. Λόγω των παραπάνω, αφενός παρατηρείται υποεκτίμηση της αποχής στο δείγμα μας σε σχέση με τα ποσοστά που αναφέραμε μόλις πριν, αφετέρου δε, εντός των δημοσκοπικά απεχόντων, εντοπίζεται

μια υπερεκπροσώπηση όσων απέχουν για προσωπικούς λόγους (π.χ. ζητήματα υγείας ή φόρτου εργασίας). Το τελευταίο έχει ως αποτέλεσμα η ισχύς των διμεταβλητών συσχετίσεων και η επεξηγηματική ικανότητα του μοντέλου παλινδρόμησης στο άρθρο να εμφανίζονται ενδεχομένως υποτιμημένες σε σχέση με το πραγματικό τους μέγεθος.

Ποιος απέχει; Η αποχή σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες 2000-2009

Ξεκινάμε την παράθεση των στατιστικών αναλύσεων της αποχής στην Ελλάδα, για τις τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις που εξετάζουμε, εστιάζοντας στις κοινωνικές ομάδες που επέλεξαν να μην ψηφίσουν. Ο στόχος μας είναι να διαπιστώσουμε, αφενός, την κατανομή των απεχόντων με βάση συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά και, αφετέρου, να αποφανθούμε για το αν η αύξηση της αποχής κατά την τελευταία κυρίως εκλογική αναμέτρηση βασίζεται σε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες ή προκύπτει από μια συνολική αλλαγή στάσης του εκλογικού σώματος. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που εξετάζουμε είναι η ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης και η αστικότητα. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτή η φάση της ανάλυσης περιορίζεται σε διμεταβλητές συσχετίσεις και δεν αναζητούμε ατιώδεις σχέσεις ανάμεσα στα εξεταζόμενα χαρακτηριστικά και την αποχή.

Η έρευνα γύρω από την αποχή στις ευρωπαϊκές χώρες κατά τις δεκαετίες του 1960, του 1970 και του 1980 είχε επισημάνει δύο 'συνήθεις υπόπτους' με σημαντικό αντίκτυπο στα ποσοστά συμμετοχής: την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης. Η ηλικία θεωρείται καθοριστική για την πρόβλεψη της συμμετοχής. Μεγάλος αριθμός ερευνών, σε διαφορετικά πολιτικά συστήματα, έχει επισημάνει πως οι μεγαλύτερες γενεές είναι πιθανότερο να προσέλθουν στην κάλπη σε σύγκριση με τις νεότερες, ακόμα και αν συνυπολογίσουμε και άλλους θεωρητικά σημαντικούς παράγοντες (Topf 1995, Franklin 1996, Blais et al. 2002, Aarts & Wessels 2005, Clarke et al. 2004, Goerres 2007). Η αρνητική σχέση ηλικίας και πιθανότητας αποχής είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού επιδράσεων που οφείλονται: α) στις συμπεριφορές που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια του κύκλου της ζωής [lifecycle effects] και β) στη διαφορετική πολιτική συμπεριφορά που καθορίζεται από τα συγκεκριμένα κοινωνικά βιώματα κάθε γενιάς [cohort effects]. Οι επιδράσεις του κύκλου της ζωής αναφέρονται στις διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες που βιώνουν οι νεότεροι σε σχέση με τους ηλικιωμένους ψηφοφόρους. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι οι νεότεροι πολίτες βρίσκονται στο στάδιο ανάπτυξης των επαγγελματικών τους δεξιοτήτων και στο στάδιο αναζήτησης δημιουργίας οικογένειας ενδεχομένως να τους αφαιρεί τον χρόνο αλλά και τη διάθεση για να ασχοληθούν με τα κοινά και, κατά συνέπεια, να τους απωθεί από τη συμμετοχή στις εκλογές (Goerres 2007).

Η δεύτερη ομάδα ερμηνειών εστιάζει στις διαφορές στην εκλογική συμμετοχή ανάμεσα σε διαφορετικές γενεές οι οποίες διαμορφώνουν διακριτές πολιτικές συμπεριφορές ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος εντός του οποίου ενηλικιώνονται. Για παράδειγμα, η έρευνα του Clarke και των συνεργατών του (2004) για την εκλογική συμμετοχή στη Μ. Βρετανία συμπεραίνει πως οι ψηφοφόροι που ενηλικιώθηκαν επί των κυβερνήσεων της Μ. Thatcher και του T. Blair είναι πιθανότερο να απέχουν από τις εκλογές σε σχέση με προγενέστερες γενεές, ακόμη και αν ληφθούν υπ' όψη και άλλοι παράγοντες επιρροής. Αντίστοιχα, ο Blais και οι συνεργάτες του (2004) αποδίδουν τη διαρκώς μειούμενη εκλογική συμμετοχή στον Καναδά στη σταδιακή αντικατάσταση των παλαιότερων γενεών με ψηφοφόρους που γεννήθηκαν μετά το 1970, οι οποίοι δεν αντιμετωπίζουν την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος ως κοινωνική υποχρέωση.

Για την περίπτωση της Ελλάδας έχουμε επιπλέον βάσιμους θεωρητικούς λόγους να αναμένουμε μια ενδεχόμενη διαγενεακή μεταβολή στην εκλογική συμμετοχή. Οι πρώτες δύο δεκαετίες της Μεταπολίτευσης χαρακτηρίστηκαν από την έντονη ιδεολογικοποίηση του πολιτικού λόγου, την υψηλή πολιτικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, το αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική, την αυξημένη πολιτική συμμετοχή και κομματική ένταξη καθώς και την ενισχυμένη κοινοβουλευτική ιδεολογία των λαϊκών μαζών (βλ. Βερναρδάκης & Μαυρής 1991, Μουζέλης 2002, Μαυρής 2004, Βούλγαρης 2008, Λυριντζής 2007, Νικολακόπουλος 2007, Βερναρδάκης υπό έκδοση). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η εικόνα του πολιτικοποιημένου εκλογικού σώματος σταδιακά ανατρέπεται εξαιτίας ενός συνδυασμού παραγόντων όπως η τηλεοπτικοποίηση της πολιτικής (Δεμερτζής 2004, Λυριντζής 2007, Πλειός 2002), η σύγκλιση των δύο κομμάτων εξουσίας προς το κέντρο (Vernardakis 2000) και η ομογενοποίηση των εκλογικών βάσεων των κομμάτων (Βερναρδάκης 2008, Vasilopoulos & Vernardakis 2011). Ταυτόχρονα, ο βαθμός πολιτικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας μειώθηκε από παράγοντες που επηρέασαν πολλά δυτικοευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα, όπως η αύξηση της δυσκολίας κατανόησης της πολιτικής λόγω της κυριαρχίας μιας τεχνοκρατικής ρητορικής στον δημόσιο λόγο (Crouch 2004), η υποχώρηση της κομματικής ταύτισης και η ρευστοποίηση του εκλογικού σώματος λόγω της ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου (Dalton 1984). Κατά συνέπεια, στη χώρα μας, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, παρουσιάζονται φαινόμενα μείωσης του πολιτικού ενδιαφέροντος, της πολιτικής συμμετοχής και της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς καθώς και ισχυροποίηση του πολιτικού κυνισμού (Δεμερτζής & Καφετζής 1996, Λυριντζής 2006).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, παρατηρήθηκε μια περαιτέρω διόγκωση της κοινωνικής δυσαρέσκειας έναντι του πολιτικού συστήματος και, ιδιαίτερα, έναντι των δύο κομμάτων εξουσίας (Βερναρδάκης 2008) η οποία άρχισε να αποτυπώνεται δημοσκοπικά με τις καταστροφικές πυρκαγιές του 2007. Οι λόγοι πίσω από αυτή την εξέλιξη θα πρέπει να αναζητηθούν στην υπερίσχυση ενός καθημερινού, ηθικοποιημένου και εν τέλει απολιτικού κομματικού λόγου, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και έπειτα, κύρια χαρακτηριστικά του οποίου υπήρξαν οι συνεχείς αναφορές σε ζητήματα καθημερινότητας αλλά και η διαρκής σκανδαλολογία (Βερναρδάκης 2005, Vasilopoulos & Verardakis 2011). Εντός ενός πλαισίου αποϊδεολογικοποίησης του πολιτικού ανταγωνισμού και απουσίας ιδεολογικών ταυτίσεων, η αποτυχία της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας να ανταποκριθεί στις αυξημένες προσδοκίες που δημιούργησε προτού αναλάβει την εξουσία και η επιτυχημένη στρατηγική της συνυπευθυνότητας με το ΠΑΣΟΚ για τα προβλήματα που προέκυψαν το διάστημα 2004-2009, οδήγησαν στη διόγκωση της κοινωνικής δυσαρέσκειας έναντι του πολιτικού συστήματος. Ενισχυτικά προς αυτή την κατεύθυνση λειτούργησε τόσο το νοσηρό πολιτικό κλίμα γύρω από τα απανωτά σκάνδαλα όσο και η οικονομική ύφεση που έγινε αισθητή στη χώρα στο τέλος της περιόδου.

Συνεπώς, συνδέοντας τις τρεις περιόδους που περιγράψαμε παραπάνω με την διαγενεακή θεωρία της εκλογικής συμμετοχής, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την αύξηση της αποχής στις πρόσφατες εκλογικές αναμετρήσεις στην αντικατάσταση, στο εκλογικό σώμα, των παλαιότερων περισσότερο πολιτικοποιημένων και κομματικά ταυτισμένων γενεών από νεότερους ψηφοφόρους που ενηλικιώθηκαν σε περιβάλλον αυξημένου πολιτικού κινήσιμου και αποστασιοποίησης από την πολιτική, των νέων δηλαδή που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1980 και του 1990.

Το επίπεδο εκπαίδευσης αποτελεί τη δεύτερη 'βαριά' μεταβλητή, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, όσον αφορά τα ατομικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν τη συμμετοχή των εκλογέων. Μεγάλος αριθμός ερευνών έχει επισημάνει τη θετική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και της πολιτικής συμμετοχής στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες (Blais et al. 2002, 2004).² Στην κλασική τους μελέτη για την πολιτική κουλτούρα, οι Almond & Verba (1963/1989) επισημαίνουν ότι το επίπεδο εκπαίδευσης αποτελεί τον πλέον καθοριστικό παράγοντα επιρροής της πολιτικής συμμετοχής σε όλες τις εκφάνσεις της διότι, αφενός, στους χώρους εκπαίδευσης ο πολίτης αναπτύσσει συγκεκριμένες δεξιότητες που επηρεάζουν θετικά την πολιτική συμμετοχή και, αφετέρου, η μέτρηση του επιπέδου εκπαίδευσης σχετίζεται με άλλες σημαντικές για την πολιτική συμμετοχή παραμέτρους (όπως το αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον, οι περισσότερες πολιτικές γνώ-

σεις και η αίσθηση της πολιτικής αρμοδιότητας [efficacy]) (στο ίδιο: 316). Κινούμενος στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο, και ενώ βρίσκει σημαντικές διαφορές σε ετερόκλητες μορφές πολιτικής συμμετοχής ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης, ο Torf (1995) διαπιστώνει πως στην περίπτωση της ψήφου οι διαφορές αυτές ατονούν, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι δεν είναι το επίπεδο εκπαίδευσης καθαυτό που επηρεάζει την εκλογική συμμετοχή αλλά έτερα χαρακτηριστικά (όπως η ενημέρωση για την πολιτική και το πολιτικό ενδιαφέρον) που συνήθως διαθέτουν όσοι ανήκουν στο υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο.

Το τρίτο κοινωνικό χαρακτηριστικό που εξετάζουμε σε αυτό το στάδιο της ανάλυσης είναι η αστικότητα. Παρότι έχουν βρεθεί σημαντικές διαφορές στην εκλογική συμπεριφορά μεταξύ των κατοίκων αστικών και αγροτικών περιοχών (βλ. Knutsen 2004, Mayer 2005), η πιθανή επιρροή της αστικότητας στην εκλογική συμμετοχή έχει διερευνηθεί σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με άλλες δημογραφικές παραμέτρους. Όπου έχει γίνει αντίστοιχη έρευνα, τα αποτελέσματα δείχνουν αδύναμη επιρροή της αστικότητας στην εκλογική συμμετοχή (Geys 2006) η οποία διαφέρει από χώρα σε χώρα³ ανάλογα με τον βαθμό ενσωμάτωσης των αγροτών στην πολιτική καθώς και την τοπική πολιτική κουλτούρα. Για την περίπτωση της Ελλάδας μπορούμε να αναμένουμε υψηλότερη συμμετοχή στις αγροτικές περιοχές σε σχέση με τα μεγάλα αστικά κέντρα για δύο λόγους: πρώτον, σε σχέση με τις αγανείς πολλές φορές εκλογικές περιφέρειες των μεγάλων αστικών κέντρων, το μικρότερο μέγεθος των αγροτικών περιοχών⁴ μειώνει την απόσταση μεταξύ των κομματικών υποψηφίων και του τοπικού εκλογικού σώματος. Έτσι διευκολύνεται η αφοσίωση σε συγκεκριμένα τοπικά προβλήματα έναντι των περισσότερο αφηρημένων προγραμματικών διακηρύξεων των κομμάτων ενώ, παράλληλα, το μικρό μέγεθος των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών καθιστά ευκολότερη τη διατήρηση τοπικών πελατειακών δικτύων και, κατά συνέπεια, το κίνητρο για συμμετοχή στις εκλογές. Δεύτερον, όπως έχουν δείξει οι ποιοτικές μελέτες της Eliasoph (1998), η ανάγκη για αντιμετώπιση συγκεκριμένων τοπικών προβλημάτων σε μικρές περιοχές μπορεί να διαμορφώσει μια ιδιαίτερη πολιτικοποίηση όπου η πολιτική συμμετοχή στο τοπικό επίπεδο αναπτύσσεται ανεπηρέαστη από την ταυτόχρονη υιοθέτηση κυνικών ή απορριπτικών στάσεων έναντι της κεντρικής πολιτικής εξουσίας.

Αποτελέσματα

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η κατανομή της αποχής ανά ηλικιακή ομάδα, επίπεδο εκπαίδευσης και αστικότητα. Ξεκινώντας από την ηλικία,⁵ διαπιστώνεται μια μικρή αλλά στατιστικά σημαντική διαφορά στα ποσοστά αποχής ανάμεσα σε διαφορετικές γενεές ψηφοφόρων για τις εκλογές του 2000 και του 2004 με την κα-

τεύθουσα της σχέσης να είναι η θεωρητικά αναμενόμενη, δηλαδή οι νεότεροι να απέχουν περισσότερο από τους μεγαλύτερους σε ηλικία ψηφοφόρους. Η τάση αυτή διατηρείται μειωμένη και στις εκλογές του 2007, χωρίς ωστόσο να προκύπτει στατιστικά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία και την εκλογική συμμετοχή. Στις εκλογές του 2009, όπου η συμμετοχή παρουσιάζει αξιοσημείωτη κάμψη, παρατηρείται μια ομοιομορφία των ποσοστών αποχής ανά ηλικιακή ομάδα, ενώ για πρώτη φορά στη δεκαετία οι μεγαλύτεροι σε ηλικία προτίθενται να απέχουν σε -έστω και οριακά- μεγαλύτερο ποσοστό σε σχέση με τους νεότερους. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει πως η παρατηρούμενη αύξηση της αποχής στις εκλογές του 2009 δεν οφείλεται μόνο στην αυξημένη εκπροσώπηση στο εκλογικό σώμα των νέων, περισσότερο 'απολιτικών' γενεών, αλλά προκύπτει από μια αλλαγή στην εκλογική συμπεριφορά των παλαιότερων γενεών οι οποίες, ενώ στις προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις συμμετείχαν σε μεγαλύτερο βαθμό, αρχίζουν να αποστασιοποιούνται.

Συνεχίζοντας με το επίπεδο εκπαίδευσης, τα αποτελέσματά της ανάλυσής μας επισημαίνουν πως δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στο επίπεδο εκπαίδευσης και την εκλογική συμμετοχή, τουλάχιστον κατά τη δεκαετία 2000-2009. Επιπλέον, δεν προκύπτει μία συγκεκριμένη τάση: στις εκλογές του 2000 οι ερωτώμενοι με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης απείχαν οριακά περισσότερο σε σχέση με τις άλλες δύο κατηγορίες, στις εκλογές του 2004 εμφανίζονται να απέχουν περισσότερο οι πολίτες μέσου επιπέδου εκπαίδευσης, ενώ στις υπόλοιπες εκλογικές αναμετρήσεις εμφανίζονται να απέχουν περισσότερο οι πολίτες με κατώτερο επίπεδο εκπαίδευσης. Σε κάθε περίπτωση, σε αντίθεση με την παρατηρούμενη τάση σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα δεν προκύπτει διαφορά στην πιθανότητα προσέλευσης στην κάλπη ανάμεσα στους πολίτες υψηλότερου και χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Το εύρημα αυτό παραπέμπει στην ευρεία κομματική απορρόφηση των πλατιών μαζών κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 καθώς και στην έντονη κομματικοποίηση των συλλογικών θεσμών και της δημόσιας σφαιρας. Η διευρυμένη κομματικοποίηση της δημόσιας ζωής καθώς και η διάχυση της κοινοβουλευτικής ιδεολογίας στα ευρέα λαϊκά στρώματα φαίνεται πως λειτουργεί ενισχυτικά στην εκλογική κινητοποίηση των πολιτών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Τέλος, στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 2004-2009 καταγράφονται αυξημένα ποσοστά αποχής στα αστικά κέντρα σε σχέση με τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Ο δείκτης συσχέτισης διατηρείται στα ίδια επίπεδα για την περίοδο 2004-2009, παρά την αύξηση της αποχής, υποδεικνύοντας μια ομοιομορφία κάμψης της συμμετοχής και στις τρεις κατηγορίες.

Πίνακας 2: Η εκλογική αποχή σε επιλεγμένες κοινωνικές ομάδες 2000-2009

	2000	2004	2007	2009
Ηλικία				
18-34	5,5	3,5	9,3	8,2
35-54	5,2	1,3	6,2	10,1
55+	2,4	1,5	6,5	10,4
δ. συσχέτισης (Eta)	$\eta=0.07^{**}$	$\eta=0.07^{**}$	$\eta=0.05$	$\eta=0.03$
Επίπεδο εκπαίδευσης				
Κατώτερο	3,5	2,0	7,9	9,6
Μέσο	4,5	2,9	6,3	9,7
Ανώτερο	5,3	2,3	7,5	7,9
δ. συσχέτισης (Cramer's V)	$V=0.04$	$V=0.06$	$V=0.03$	$V=0.02$
Αστικότητα				
Αστικά	5,5	3,1	9,2	11,8
Ημιαστικά	4,2	0,5	6,7	5,3
Αγροτικά	3,5	0,4	3,0	5,1
δ. συσχέτισης (Cramer's V)	$v=0.05$	$v=0.10^{**}$	$v=0.10^{**}$	$v=0.11^{***}$
* = $p < 0,1$, ** = $p < 0,05$, *** = $p < 0,001$				

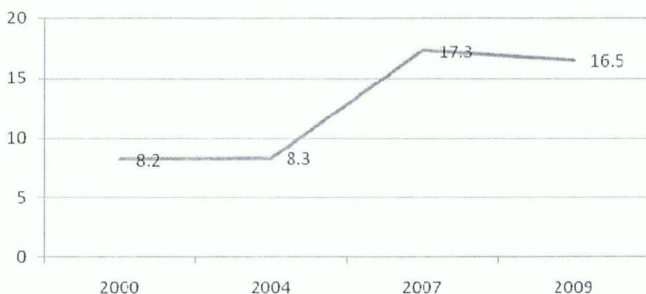
Στην επόμενη ενότητα συνεχίζουμε να συγκρίνουμε τα ποσοστά αποχής σε επιλεγμένες ομάδες του πληθυσμού στρέφοντας την προσοχή μας σε δύο σημαντικές παραμέτρους σε σχέση με την αποχή: την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά και το δηλούμενο ενδιαφέρον των ερωτώμενων για την πολιτική.

Ιδεολογικές στάσεις και ενδιαφέρον για την πολιτική

Πέρα από την κοινωνική σύσταση των απεχόντων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κατανομή των ποσοστών της αποχής από την κάλιπη συναρτήσεως της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Οι κλίμακες ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης αποτελούν σημαντικό δείκτη για την κατανόηση

της πολιτικής ενσωμάτωσης συνοψίζοντας πληροφορίες για τις αξιακές προτεραιότητες του εκλογικού σώματος καθώς και για την κομματική ένταξη σε επίπεδο θέσεων αλλά και σε επίπεδο συμβολικού-συναισθηματικού δεσμού (Inglehart & Klingemann 1976, Mair 2007, Conover & Feldman 1981, Βερναρδάκης 2005).

Γράφημα 1:
Άρνηση αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστερά-Δεξιά 2000-2009

Στο Γράφημα 1 παρουσιάζεται η εξέλιξη της άρνησης αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά για το διάστημα που εξετάζουμε. Παρατηρούμε μια απότομη άνοδο των πολιτών που αρνούνται να τοποθετηθούν στην κλίμακα, το ποσοστό των οποίων υπερδιπλασιάζεται ανάμεσα στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2004 και του 2007, από το 8,3% στο 17,3%. Αυτή η απότομη αύξηση της άρνησης αυτοτοποθέτησης μπορεί είτε να ερμηνευτεί ως καθολική απόρριψη του πολιτικού συστήματος στην υπάρχουσα μορφή του είτε ενδεχομένως να σχετίζεται με γενικότερη άγνοια ή αδιαφορία για την πολιτική.

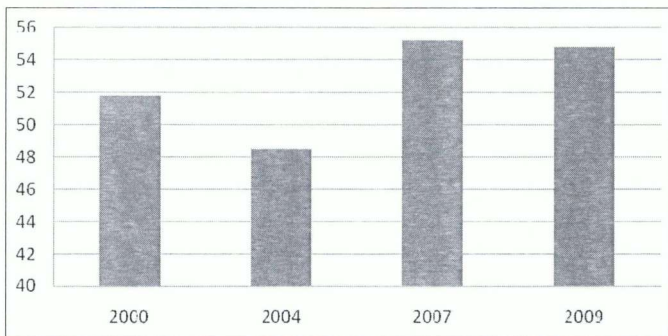
Στον Πίνακα 3 αποτυπώνεται η συσχέτιση της αποχής με την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση. Η συμμετοχή για όλες τις ιδεολογικές ομάδες παρουσιάζει καθ' όλη τη δεκαετία σημαντικές αυξομειώσεις οι οποίες μπορούν να ερμηνευτούν κυρίως βάσει των συγκυριακών χαρακτηριστικών της εκάστοτε εκλογικής αναμέτρησης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκριτική διακύμανση των ποσοστών της αποχής ανάμεσα σε όσους αρνούνται να αυτοτοποθετηθούν στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Στις εκλογές του 2000 και του 2004, το ποσοστό των απεχόντων ανάμεσα στους ερωτώμενους που δεν αυτοχαρακτηρίζονται ιδεολογικά είναι 8,2 % και 5,3 % αντίστοιχα. Το 2007 παρατηρείται μια μεγάλη αύξηση των απεχόντων στη συγκεκριμένη ομάδα (16,5%), ενώ το 2009 σχεδόν ένας στους τέσσερις επιλέγει την αποχή.

Πίνακας 3: Αποχή ανά ιδεολογική αυτοτοποθέτηση 2000-2009 (%)

	2000	2004	2007	2009
Αριστερά	3,7	3,5	6,9	5,9
Κεντροαριστερά	5,6	1,7	4,9	5,3
Κέντρο	3,4	2,3	6,7	6,6
Κεντροδεξιά	3,6	1,3	3,9	7,5
Δεξιά	4,6	0,8	3,2	6,1
Άρνηση	8,2	5,3	16,5	24,6

Η θετική επιρροή του ενδιαφέροντος του ψηφοφόρου για την πολιτική στην πιθανότητα άσκησης του εκλογικού δικαιώματος φαντάζει αναμενόμενη και έχει επαληθευτεί εμπειρικά (Campbell et al. 1960, Lewis-Beck et al. 2008). Το πολιτικό ενδιαφέρον παρέχει το σημαντικότερο κίνητρο για την προσέλευση στην κάλπη: από τη μία, ο πολίτης που ενδιαφέρεται για την πολιτική είναι πιθανότερο να διαθέτει καλύτερη πολιτική πληροφόρηση. Αυτό του δίνει τη δυνατότητα να διακρίνει περισσότερες διαφορές μεταξύ των κομμάτων ενισχύοντας την πιθανότητα συμμετοχής στις εκλογές. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον συνπάγεται συχνά μεγαλύτερη αίσθηση προσωπικής ικανοποίησης από την ψήφο καθώς και αυξημένο αίσθημα κοινωνικής υποχρέωσης για συμμετοχή στις εκλογές. Όπως αναφέραμε παραπάνω, η ελληνική κοινή γνώμη κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες της Μεταπολίτευσης χαρακτηριζόταν από υψηλό βαθμό πολιτικοποίησης και αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική. Τα χαρακτηριστικά αυτά σταδιακά εξαλείφονται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και αντικαθίστανται από κυνική στάση έναντι της πολιτικής και από ένα διαρκώς μειούμενο πολιτικό ενδιαφέρον (Δεμερτζής & Καφετζής 1996, Λυριντζής 2008). Ωστόσο, παρά την ελάττωση του πολιτικού ενδιαφέροντος, τα ποσοστά συμμετοχής στις εθνικές εκλογές στις αρχές της δεκαετίας του 1990 δεν εμφάνισαν αξιοσημείωτη μεταβολή σε σχέση με τις υπόλοιπες εκλογικές αναμετρήσεις και πρέπει να φτάσουμε στις εκλογές του 2009 για να παρατηρήσουμε σημαντική μείωση της εκλογικής συμμετοχής. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στο Γράφημα 2, κατά τη δεκαετία 2000-2009 στην Ελλάδα επισημαίνεται μια μικρή αύξηση της αδιαφορίας για την πολιτική ανάμεσα στο 2004 και το 2007, της τάξης των 6,7 ποσοστιαίων μονάδων, η οποία διατηρείται και στην εκλογική αναμέτρηση του 2009.

Γράφημα 2:
Εξέλιξη Αδιαφορίας για την Πολιτική 2000-2009 (%)

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται η κατανομή της αποχής ανάλογα με το πολιτικό ενδιαφέρον του ερωτώμενου. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν τον αυξανόμενο αντίκτυπο του πολιτικού ενδιαφέροντος στην πιθανότητα αποχής στις εκλογές του 2007 και του 2009. Το 2000 εντοπίζεται μια μικρή αλλά στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στο πολιτικό ενδιαφέρον και την πρόθεση αποχής. Το 2004 το ποσοστό των απεχόντων ανάμεσα στους ερωτώμενους που δήλωσαν ότι δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική είναι σε απόλυτο ποσοστό ιδιαίτερα χαμηλό (2,7%) σε σύγκριση με το αντίστοιχο (1,4%) των πολιτών που δήλωσαν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, με αποτέλεσμα να μην προκύπτει στατιστικά σημαντική σχέση. Η εικόνα αυτή αλλάζει το 2007, όπου η τιμή του δείκτη συσχέτισης διπλασιάζεται σε σύγκριση με το 2000 υποδεικνύοντας μια αυξημένη συσχέτιση πολιτικού ενδιαφέροντος και αποχής. Αυτή η τάση διατηρείται και το 2009, όπου εμφανίζεται μια στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στο πολιτικό ενδιαφέρον και την προέλευση στην κάληπα παρά την αύξηση της αποχής και για τις δύο ομάδες.

Πίνακας 4: Αποχή ανά βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος

	2000	2004	2007	2009
Ενδιαφέρονται	2,9	1,4	3,1	5,3
Δεν ενδιαφέρονται	5,9	2,7	10,4	12,4
δ. συσχέτισης (Φ)	0,07**	0,05	0,14***	0,12**

* = $p < 0,1$, ** = $p < 0,05$, *** = $p < 0,001$

Αναλύσαμε την κατανομή της αποχής σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και συναρτήσκει της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης και του πολιτικού ενδιαφέροντος. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης δείχνουν καταρχάς πως δεν μπορούμε να αποδώσουμε την αύξηση της αποχής σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα η οποία, με την αλλαγή συμπεριφοράς της, διογκώνει το συνολικό ποσοστό της αποχής, καθώς τα ποσοστά συμμετοχής μειώνονται για όλες τις κοινωνικές ομάδες που εξετάσαμε. Η πιο ισχυρή αλλαγή συμπεριφοράς έχει αναμφίβολα να κάνει με την ηλικία -επισημάναμε την αντιστροφή της τάσης που θέλει τους νεότερους ψηφοφόρους να απέχουν και τους μεγαλύτερους σε ηλικία να συμμετέχουν στις εκλογές. Αυτό σημαίνει πως η αποχή ευνοείται τόσο από την εισοδο νέων και λιγότερο πολιτικοποιημένων ψηφοφόρων στο εκλογικό σώμα όσο και από την ταυτόχρονη αποστασιοποίηση των μεγαλύτερων σε ηλικία. Επιπλέον, με βάση την εικόνα που έχουμε από την έως τώρα ποσοτική ανάλυση, ανάμεσα στο 2004 και στο 2007 επήλθε διόγκωση των αρνητικών στάσεων για την πολιτική η οποία εκφράζεται κυρίως με την αύξηση της άρνησης αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά και, δευτερευόντως, με μείωση του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Ταυτόχρονα, ενώ στις εκλογές του 2000 και του 2004, το μη ενδιαφέρον για την πολιτική και η άρνηση αυτοτοποθέτησης δεν συνεπάγονταν κατ' ανάγκη την άρνηση συμμετοχής στις εκλογές, αυτή η τάση φαίνεται να αντιστρέφεται το 2007 και κυρίως το 2009.

Προτού προχωρήσουμε στη διατύπωση των τελικών συμπερασμάτων, στην επόμενη ενότητα εξετάζουμε τους παράγοντες που επηρέασαν την αποχή από την κάλπη στις βουλευτικές εκλογές του 2009 μέσω πολυμεταβλητής στατιστικής ανάλυσης. Ο στόχος μας είναι να διαπιστώσουμε την ταυτόχρονη επιρροή πολλών παραγόντων στην πιθανότητα αποχής στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τις αιτίες πτώσης της συμμετοχής στις εκλογές που παρατηρείται στη χώρα μας.

Γιατί απέιχαν οι ψηφοφόροι το 2009;

Η εξαρτημένη μεταβλητή είναι η δηλούμενη πρόθεση συμμετοχής στις εκλογές η οποία κωδικοποιείται ως '1' εάν ο ερωτώμενος δήλωσε πως προτίθεται να απέχει κατά την προεκλογική έρευνα και '0' αν δήλωσε πως θα συμμετέχει. Λόγω της διχοτομικής κατηγοριοποίησης της εξαρτημένης μεταβλητής επιλέγουμε τη μέθοδο της λογιστικής παλινδρόμησης. Για τη διερεύνηση των παραγόντων που επηρέασαν την πιθανότητα αποχής στις βουλευτικές εκλογές του 2009, κατασκευάσαμε δύο μοντέλα λογιστικής παλινδρόμησης. Το πρώτο περιέχει αμιγώς κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως το φύλο, η ηλικία, η αστικότητα, το εισόδημα και η συχνότητα εκκλησιασμού. Στο δεύτερο προστίθενται μεταβλητές που απο-

τυπώνουν γενικότερες στάσεις έναντι της πολιτικής καθώς και μια σειρά συμπεριφοριστικών παραγόντων.⁶ Ο λόγος για τον οποίο κατασκευάζουμε δύο μοντέλα είναι για να μπορέσουμε να παρατηρήσουμε τυχόν αλλαγές ανάμεσα στην επιρροή των ανεξάρτητων μεταβλητών που ενδεχομένως να οφείλονται σε κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Ακολουθεί μια σύντομη ανάλυση των ανεξάρτητων μεταβλητών που συμπεριλήφθηκαν στα δύο μοντέλα.

Φύλο

Το φύλο των ψηφοφόρων επηρεάζει ετερόκλητους παράγοντες της πολιτικής συμπεριφοράς, όπως οι εκλογικές προτιμήσεις (Knutsen 2004), αλλά και ορισμένες εκφάνσεις της πολιτικής συμμετοχής, όπως το ενδιαφέρον για την πολιτική και το επίπεδο πολιτικών γνώσεων (Delli Carpini & Keeter 1996). Η μικρότερη συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές ήταν σύνθημα των διεθνών ερευνών της δεκαετίας του 1960, αποδιδόμενο σύμφωνα με τον Lipset (1963) στην περιορισμένη συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή καθώς και στη σχεδόν αποκλειστική αφοσίωσή τους στα θέματα του νοικοκυριού. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες ωστόσο, λόγω της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας, η επιρροή του φύλου στην εκλογική συμμετοχή έχει πάψει να υφίσταται (Topf 1995, Wattenberg 2000), με αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις να μην περιλαμβάνεται καθόλου στις μετρήσεις. Λόγω του διερευνητικού χαρακτήρα της παρούσας μελέτης καθώς και της καθυστέρησης που παρατηρείται στην ελληνική κοινωνία ως προς την ενσωμάτωση των γυναικών στην αγορά εργασίας η μέτρησή μας συμπεριλαμβάνει την επιρροή του φύλου.

Εισόδημα

Ένας σημαντικός αριθμός ερευνών έχει αναδείξει την αρνητική επιρροή του εισοδήματος στην πιθανότητα αποχής από τις εκλογές (Blais et al. 2002, Martikainen et al. 2005). Σύμφωνα με την εξήγηση που υποστηρίζει ο Blais και οι συνεργάτες του, όσο περισσότερα βασικά βιοτικά προβλήματα έχει ένας πολίτης, τόσο λιγότερο χρόνο θα έχει για να ασχοληθεί με τα κοινά. Επίσης είναι πιθανό να υπερισχύουν απορριπτικές τάσεις έναντι του συνόλου του πολιτικού συστήματος στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα λόγω της απόδοσης της προσωπικής οικονομικής κατάστασης στην κρατική αδιαφορία.

Συχνότητα εκκλησιασμού

Η συχνότητα εκκλησιασμού θεωρείται από αρκετούς μελετητές ως παράγων επιρροής της εκλογικής συμμετοχής, άμεσα συνυφασμένος με τις ιδιαιτερότητες του πολιτικού συστήματος και της πολιτικής κουλτούρας της χώρας όπου διεξάγεται η έρευνα (βλ. Enyedi 2000). Ο εκκλησιασμός σαν κοινωνική πράξη αυξάνει ενδεχομένως την αίσθηση καθήκοντος έναντι της κοινότητας και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να επηρεάζει θετικά την εκλογική συμμετοχή. Επιπλέον, εντός του λαού της εκκλησίας κυριαρχούν ομοιογενείς πολιτικές προτιμήσεις οι οποίες δυνητικά προσφέρουν ένα ισχυρότερο κίνητρο για συμμετοχή στις εκλογές σε σύγκριση με το υπόλοιπο εκλογικό σώμα. Αν και για την περίπτωση της Ελλάδας η σχέση εκκλησιασμού-προτίμησης ψήφου, τουλάχιστον για τα δύο μεγάλα κόμματα, έχει αποδειχθεί περιορισμένη (Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2000, Vasilopoulos & Vernardakis 2011), ενδεχομένως να προκύπτει συσχέτιση λόγω της κοινωνικοποίησης μέσω του εκκλησιασμού (βλ. Brady, Verba & Schlozman 1995).

Στα παραπάνω κοινωνικά χαρακτηριστικά προσθέτουμε μια σειρά από συμπεριφοριστικούς παράγοντες.

Κομματική ταύτιση

Η κομματική ταύτιση αποτελεί ένα από τα χρησιμότερα εργαλεία της πολιτικής επιστήμης στην ερμηνεία πολλών εκφάνσεων της πολιτικής συμπεριφοράς. Αναφέρεται στην 'ψυχολογική ταύτιση με ένα κόμμα η οποία μπορεί να υπάρχει χωρίς να είναι κανείς επίσημα μέλος του, ακόμη και χωρίς να ψηφίζει κανείς το κόμμα αυτό πάντα' (Campbell et al. 1960: 121). Η κομματική ταύτιση θεωρείται σχετικά σταθερή στον χρόνο,⁷ επηρεάζει τους τρόπους πρόσληψης πολιτικών πληροφοριών και τον σχηματισμό πολιτικών στάσεων ενώ, παράλληλα, μειώνει τη δυσκολία της επιλογής ανάμεσα σε διαφορετικά κόμματα και πολιτικές (Campbell et al. 1960, Lewis-Beck et al. 2008). Στην Ελλάδα, περίπου δύο στους τρεις Έλληνες δηλώνουν ότι νιώθουν 'κοντά σε κάποιο κόμμα σε σχέση με τα υπόλοιπα ακόμα και αν δεν το ψηφίζουν πάντα'. Η επιρροή της κομματικής ταύτισης στη συμμετοχή στις εκλογές είναι σε μεγάλο βαθμό αναμενόμενη, καθώς η ταύτιση ενός ψηφοφόρου με ένα κόμμα παρέχει ισχυρό κίνητρο για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Η υπόθεση αυτή έχει επαληθευθεί σε πλήθος ερευνών σε διάφορους τύπους πολιτικών συστημάτων (βλ. Campbell et al. 1960, Timprone 1998, Powell 1986, Blais et al. 2002). Αναμένουμε, επομένως, θετική επιρροή της κομματικής ταύτισης στην εκλογική συμμετοχή.

Παρακολούθηση της πολιτικής ζωής της χώρας

Πέρα από την κομματική ένταξη των εκλογέων και το γενικό τους ενδιαφέρον για την πολιτική, στο ερωτηματολόγιο της έρευνας του 2009 εντάξαμε μια μεταβλητή που μετρά τη γενικότερη τάση των ερωτώμενων ως προς την πρόσληψη πληροφοριών ανεξάρτητα από την αύξηση του ενδιαφέροντος για την πολιτική που παρατηρείται συχνά κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Η διατύπωση της ερώτησης είναι η ακόλουθη: 'Ορισμένοι άνθρωποι παρακολουθούν τακτικά τι γίνεται στην πολιτική ζωή της χώρας, άσχετα από το αν βρισκόμαστε ή όχι σε προεκλογική περίοδο. Άλλοι πάλι δεν παρακολουθούν τακτικά τι γίνεται στην πολιτική ζωή. Εσείς προσωπικά θα λέγατε ότι παρακολουθείτε τι γίνεται στην πολιτική ζωή της χώρας, καθημερινά ή σχεδόν καθημερινά, αρκετές φορές την εβδομάδα, όχι και τόσο συχνά ή καθόλου συχνά;'. Η ερώτηση αυτή μετρά πολλαπλές διαστάσεις της πολιτικής συμμετοχής όπως το επίπεδο πληροφόρησης για τα πολιτικά ζητήματα αλλά και μια τάση ανάμειξης στην πολιτική η οποία εκτείνεται πέρα από την κομματική ταύτιση και το δηλούμενο ενδιαφέρον για την πολιτική (Converse 2007).

Ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας

Στις ανεξάρτητες μεταβλητές συμπεριλάβαμε μια ερώτηση σχετικά με την ικανοποίηση των πολιτών 'από τον τρόπο που λειτουργεί η δημοκρατία στην Ελλάδα σήμερα'. Έχει υπάρξει έντονος διάλογος για το τι ακριβώς μετρά αυτός ο δείκτης: σύμφωνα με την ανάλυση του Canache και των συνεργατών του (2001), ο δείκτης ικανοποίησης με τη δημοκρατία μετρά ταυτόχρονα πολλαπλές διαστάσεις πολιτικής υποστήριξης ενώ, σύμφωνα με τους Fuchs et al. (1995), οι ερωτώμενοι προβάλλουν αξιολογήσεις για την αφηρημένη έννοια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ωστόσο, η πλειοψηφία των αναλύσεων για τον δείκτη ικανοποίησης με τη λειτουργία της δημοκρατίας δείχνει ότι αποτελεί περισσότερο έναν δείκτη αξιολόγησης της ποιότητας της δημοκρατίας σε μια χώρα (Klingemann 1999) ή της καθημερινής πρακτικής της λειτουργίας της (Linde & Ekman 2003). Αναμένουμε, επομένως, μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στην ικανοποίηση με τη λειτουργία της δημοκρατίας και την πιθανότητα προσέλευσης στην κάλπη: οι πολίτες που είναι ικανοποιημένοι με την ποιότητα της δημοκρατίας στην Ελλάδα σήμερα θα συγκεντρώνουν περισσότερες πιθανότητες να προσέλθουν στις εκλογές σε σχέση με τους δυσαρεστημένους οι οποίοι, ενδεχομένως, να διατηρούν απορριπτικές στάσεις έναντι συνολικά του πολιτικού συστήματος.

Τέλος, εξετάζεται η επιρροή του κοινωνικού ατομιισμού ('Προτιμώ να κοιτάζω τον εαυτό μου παρά να προσπαθώ να αλλάξω την κοινωνία') καθώς και η επιρ-

ροή της διάθεσης συμμετοχής σε διαδηλώσεις ('Είμαι έτοιμος να συμμετάσχω σήμερα σε κάποια διαδήλωση ώστε να υπερασπιστώ μαζί με άλλους ανθρώπους τις ιδέες μου') στην πιθανότητα άσκησης του εκλογικού δικαιώματος.

Αποτελέσματα

Ξεκινώντας από το μοντέλο Α το οποίο περιλαμβάνει τη μέτρηση κοινωνικών χαρακτηριστικών, επιβεβαιώνεται η μεικτή δημογραφική σύσταση των απεχόντων στις εκλογές του 2009. Από τις ανεξάρτητες μεταβλητές που εισαγάγαμε στο μοντέλο μόνο η αστικότητα έχει στατιστικά σημαντική επιρροή στην πιθανότητα προσέλευσης στην κάλπη. Παράγοντες όπως το επίπεδο εκπαίδευσης, η ηλικία και το εισόδημα, που έχουν βρεθεί να έχουν αυξημένη σημασία για την πιθανότητα αποχής σε μεγάλο αριθμό συγκριτικών ποσοτικών ερευνών σε πολλά πολιτικά συστήματα, στην ελληνική περίπτωση δεν επηρεάζουν την πιθανότητα αποχής ακόμα και όταν δεν συνυπολογίζονται συμπεριφοριστικοί παράγοντες. Αντίθετα, όσοι ερωτώμενοι κατοικούν σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές έχουν πολλαπλάσιες πιθανότητες να προσέλθουν στην κάλπη σε σύγκριση με αυτούς που κατοικούν στα μεγάλα αστικά κέντρα, ακόμα και όταν λαμβάνονται υπ' όψη τα υπόλοιπα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά. Συνολικά, τα αποτελέσματα του μοντέλου Α επισημαίνουν πως στις εκλογές του 2009 οι απέχοντες δεν διαφέρουν ως προς τα κοινωνικοοικονομικά τους χαρακτηριστικά σε σχέση με τους ψηφίσαντες. Σε αντίθεση, δηλαδή, με τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες όπου οι απέχοντες εμφανίζονται συχνά να είναι λιγότερο κοινωνικά ενσωματωμένοι, φτωχότεροι και με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, στην Ελλάδα δεν εντοπίζονται τέτοιου είδους διαφορές.

Το μοντέλο Β, στο οποίο υπολογίζεται η ταυτόχρονη επιρροή κοινωνικών χαρακτηριστικών και ψυχολογικών-συμπεριφοριστικών στάσεων, αναδεικνύει μια σειρά από στατιστικά σημαντικούς παράγοντες αύξησης της πιθανότητας αποχής. Τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης επιβεβαιώνουν ότι η κομματική ταύτιση, η ικανοποίηση με τη λειτουργία της δημοκρατίας στην Ελλάδα καθώς και η παρακολούθηση της πολιτικής ζωής παρέχουν κίνητρο για εκλογική συμμετοχή. Αντίθετα, η πιθανότητα αποχής ενισχύεται από τον ατομισμό ('προτιμώ να κοιτάω τον εαυτό μου αντί να προσπαθώ να αλλάξω την κοινωνία') καθώς και από την έλλειψη πολιτικής συμμετοχής σε εξωεκλογικές δραστηριότητες, όπως είναι οι πορείες διαμαρτυρίας που αποτελούν το κατεξοχήν μέσο άσκησης πολιτικής πίεσης στη χώρα μας. Σε σχέση με την περιγραφική ανάλυση που πραγματοποιήσαμε παραπάνω, αξίζει να αναφέρουμε πως, σε σύγκριση με όσους αρνούνται να αυτοτοποθετηθούν στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά, όσοι αυτοτοποθετούνται στο Κέντρο και την Αριστερά συγκεντρώνουν περισσότερες πιθανότητες συμμετοχής

στις εκλογές. Ταυτόχρονα, στην πολυμεταβλητή ανάλυση παύει να προκύπτει διαφορά στην πιθανότητα αποχής ανάμεσα στους δεξιούς-κεντροδεξιούς ερωτώμενους σε σύγκριση με όσους αρνούνται να αυτοτοποθετηθούν στην κλίμακα. Αυτό το στοιχείο είναι πιθανώς συγκυριακό και πρέπει να αποδοθεί στην εκτεταμένη δυσaréσκεια για την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας ανάμεσα σε ψηφοφόρους που πρόσκεινται ιδεολογικά σε αυτή. Η επιρροή του πολιτικού ενδιαφέροντος, αν και κινείται προς την αναμενόμενη κατεύθυνση, δεν εμφανίζεται στατιστικά σημαντική, πιθανόν λόγω της ταυτόχρονης μέτρησης συναφών μεταβλητών (όπως η συχνότητα παρακολούθησης της πολιτικής ζωής, η συμμετοχή σε πορείες ή ο ατομισμός). Επιπροσθέτως, είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως η στατιστικά σημαντική επιρροή της αστικότητας διατηρείται παρά τον συνυπολογισμό στάσεων έναντι της πολιτικής. Τέλος, η χαμηλή επεξηγηματική αξία του μοντέλου (το οποίο εξηγεί μόλις το 1/4 της διακύμανσης) δείχνει πως οι προαναφερθέντες παράγοντες, παρότι έχουν στατιστική σημαντικότητα, είναι δευτερεύουσας σημασίας αλλά ενδεχομένως και να οφείλεται στην υπερεκπροσώπηση των απεχόντων για προσωπικούς λόγους στο δείγμα, όπως εξηγήσαμε παραπάνω.

Συμπεράσματα

Το άρθρο επιχειρήσε μια πρώτη 'ανάγνωση' της πρόσφατης κάμψης της εκλογικής συμμετοχής στην Ελλάδα. Προκειμένου να αποφανθούμε για τους λόγους που βρίσκονται πίσω από την αύξηση της αποχής διερευνήσαμε τη δημογραφική σύσταση των απεχόντων στις βουλευτικές εκλογές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000. Επιπλέον αναλύσαμε την ταυτόχρονη επιρροή ενός σημαντικού αριθμού παραγόντων στην πιθανότητα αποχής στις εκλογές του 2009 με σκοπό την επισήμανση ορισμένων γενικών κινήτρων που λειτουργούν ενισχυτικά ή αποτρεπτικά προς την πιθανότητα αποχής. Ακολουθούν ορισμένα συμπεράσματα που προέκυψαν από την ανάλυση.

Ένα σταθερό χαρακτηριστικό των απεχόντων της δεκαετίας 2000-2009 είναι η μεική δημογραφική και οικονομικοκοινωνική τους σύσταση. Πρόκειται για πολίτες που –με εξαίρεση την ηλικία, όπως συζητήσαμε παραπάνω– δεν είναι λιγότερο κοινωνικά ενταγμένοι, χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου ή φτωχότεροι σε σχέση με τους ψηφίσαντες, σε αντίθεση με τους απέχοντες στις περισσότερες ευρωπαϊκές δημοκρατίες οι οποίοι συνήθως φέρουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Κατά τη γνώμη μας, αυτό το εύρημα παραπέμπει στον υψηλό βαθμό πολιτικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας καθώς και στην έντονη κομματικοποίηση της δημόσιας σφαίρας κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 που οδήγησαν σε διευρυμένη κομματική ένταξη των λαϊκών μαζών και αυξημένη αίσθηση κομματικής ταύτισης. Πιστεύουμε ότι αυτή η εξέλιξη υπήρξε καθοριστική για τα υψηλά

ποσοστά συμμετοχής που παρατηρούνταν παραδοσιακά στη χώρα σε σύγκριση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Οι τρεις πρώτες εθνικές εκλογικές αναμετρήσεις της τελευταίας δεκαετίας χαρακτηρίστηκαν από τη συνήθη για τη χώρα μας υψηλή συμμετοχή και από την αυξημένη αντιπροσώπευση των πολιτών από το υπάρχον κομματικό σύστημα. Η αποχή στις τρεις αυτές εκλογικές αναμετρήσεις συνδέεται περισσότερο με τη 'φυσιολογική' αποστασιοποίηση από την πολιτική των νεότερων μελών του εκλογικού σώματος, που ενηλικιώθηκαν τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 σε ένα περιβάλλον πολιτικού κύνισμού, εντελώς διαφορετικό από το ιδεολογικά φορτισμένο, υπερπολιτικοποιημένο περιβάλλον των προηγούμενων δεκαετιών. Η εκλογική αναμέτρηση του 2007 είναι μεταβατική ως προς την κάμψη της εκλογικής συμμετοχής, καθώς εμφανίζεται μια δυσaréσκεια η οποία εκφράζεται από την άρνηση τοποθέτησης στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά και μια μικρή αύξηση της αδιαφορίας για την πολιτική. Αρχίζει, έτσι, να παρατηρείται μια αντιστροφή στην ηλικιακή σύσταση των απεχόντων, καθώς στους αποστασιοποιημένους νεότερους σε ηλικία εκλογείς προστίθενται πολίτες οι οποίοι συνήθιζαν να συμμετέχουν στις προηγούμενες εκλογές χωρίς ωστόσο αυτή η τάση να λαμβάνει σημαντικές διαστάσεις.

Η διατήρηση της αδυναμίας του κομματικού συστήματος να πείσει σημαντικά ποσοστά του εκλογικού σώματος κατά την περίοδο 2007-2009 νομιμοποιεί την αποχή ως μορφή διαμαρτυρίας για μεγάλες ομάδες ψηφοφόρων. Η λήξη της περιόδου χάριτος για την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας επιτείνει την κρίση του πολιτικού συστήματος. Η αποϊδεολογικοποίηση του πολιτικού λόγου, η έμφαση σε ζητήματα καθημερινότητας και η ηθικοποίηση του πολιτικού ανταγωνισμού, χαρακτηριστικά τα οποία υπήρξαν καθοριστικά για την άνοδο της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία (Vasilopoulos & Vernardakis 2011) μετατρέπονται σε αίτιο ρήξης των δεσμών εκπροσώπησης σημαντικού αριθμού πολιτών με τα δύο μεγάλα κόμματα, όταν καθίσταται εμφανής η αναντιστοιχία των προεκλογικών δεσμεύσεων της Νέας Δημοκρατίας με τα κυβερνητικά πεπραγμένα. Αυτή η κριτική στάση έναντι του πολιτικού συστήματος εκφράζεται με ένα μαζικότερο κόμα εκλογικής αποχής στις βουλευτικές εκλογές του 2009 όπου στους αποστασιοποιημένους νεότερους ψηφοφόρους προστίθενται εκλογείς οι οποίοι, παρότι συμμετείχαν σε προηγούμενες εκλογές, αρνούνται να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα. Ιδωμένο από αυτή τη σκοπιά, το ερώτημα της αύξησης της αποχής οφείλει να επαναδιατυπωθεί τοποθετώντας στο επίκεντρο του προβληματισμού το ίδιο το πολιτικό σύστημα το οποίο, αδυνατώντας να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μεγάλων ομάδων πολιτών, τροφοδοτεί τα υψηλά ποσοστά της αποχής.

Θα ήταν, ωστόσο, εσφαλμένο να θεωρήσουμε ότι η παρατηρούμενη αύξηση της αποχής πηγάζει μόνο από μια κριτική στάση των πολιτών έναντι του κομμα-

τικού συστήματος. Σύμφωνα με τα στοιχεία της παλινδρόμησης για το 2009, η αποχή συνδέεται επίσης με τάσεις ατομισμού, μειωμένη παρακολούθηση της πολιτικής, αδιαφορία και έλλειψη συμμετοχής σε άλλες πολιτικές δραστηριότητες, χαρακτηριστικά τα οποία είναι κοινά ανάμεσα στην Ελλάδα και τις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες και παραπέμπουν σε όψεις της σύγχρονης –κατά Crouch– μεταδημοκρατίας (2004).

Τέλος, ως προς τις προοπτικές της εκλογικής συμμετοχής στην Ελλάδα, οι παρούσες συνθήκες δεν αφήνουν σημαντικά περιθώρια αισιοδοξίας. Αφενός, η πτώση της πολιτικής συμμετοχής θα εντείνεται όσο εισέρχονται νέες γενεές στο εκλογικό σώμα αντικαθιστώντας τους παλαιότερους και περισσότερο κομματικά ενταγμένους ψηφοφόρους που ενηλικιώθηκαν πριν και κατά τις πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης. Αφετέρου, η έλευση της οικονομικής κρίσης ερμηνεύεται από τους ψηφοφόρους ως αποτυχία του πολιτικού συστήματος, εντείνοντας το αίσθημα δυσαρέσκειας και οδηγώντας τους πολίτες προς την αποχή.

Σημειώσεις

1. Ο Franklin (1996) φτάνει σε παρόμοια συμπεράσματα συγκρίνοντας τη συμμετοχή στις εκλογές κατά την περίοδο 1960-1995.

2. Βλ. και Torf 1995, για μια αντίθετη άποψη.

3. Η έρευνα του Tarrow (1971) για την πολιτική συμμετοχή στις αγροτικές περιοχές της Γαλλίας αναδεικνύει μια οριακά αυξημένη εκλογική συμμετοχή των κατοίκων των αγροτικών περιοχών σε σχέση με το υπόλοιπο εκλογικό σώμα, η οποία βασίζεται σε υψηλή πολιτικοποίηση αλλά ταυτόχρονα σε μια χαμηλή κομματική ταύτιση. Ο Kavanagh και οι συνεργάτες του (2004) αναλύουν την αποχή ανά διαμερίσματα στην Ιρλανδία και διαπιστώνουν ότι η εκλογική συμμετοχή στα μεγάλα αστικά κέντρα είναι σημαντικά χαμηλότερη σε σχέση με τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Αποδίδουν το φαινόμενο στην αυξημένη αίσθηση της ταύτισης με την κοινότητα η οποία αποτελεί κίνητρο για την προσέλευση στην κάληψη αλλά και στην αυξημένη παρουσία ηλικιωμένων ψηφοφόρων στις αγροτικές περιοχές.

4. Ας αναλογιστούμε, για παράδειγμα, πως το πληθυσμιακό μέγεθος της εκλογικής περιφέρειας της Β' Αθηνών είναι σχεδόν 16 φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο της Φλώρινας, 25 φορές μεγαλύτερο από της Σάμου και 30 φορές από εκείνο της Φωκίδας.

5. Το δείγμα χωρίστηκε σε τρία μέρη λόγω του μικρού αριθμού απεχόντων από τις εκλογές του 2004.

6. Στα περισσότερα μοντέλα λογιστικής παλινδρόμησης για την ερμηνεία της αποχής περιλαμβάνονται συναφείς μεταβλητές οι οποίες ενδεχομένως να διατηρούν υψηλό βαθμό συσχέτισης μεταξύ τους με αποτέλεσμα να παρατηρείται το στατιστικό φαινόμενο της πολυσυγγραμμικότητας [multicollinearity]. Μέσω της χρήσης του δείκτη VIF [Variance Inflation Factor] ελέγξαμε και αποκλείσαμε την πιθανότητα πολυσυγγραμμικότητας μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών του μοντέλου Β.

7. Βλ. Holmberg 2008, για μια αντίθετη άποψη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aarts, K. & Wessels, B. (2005). 'Electoral turnout', στο Thomassen, J., επιμ., *The European Voter: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Almond, G.A. & Verba, S. (1963/1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: SAGE.
- Blais, A. (2008). 'Turnout in Elections', στο Dalton, R. & Klingemann, H.D., επιμ., *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Blais, A., Gidengil, E., Nadeau, R. & Nevitte, N. (2002). 'Generational Change and The Decline of Political Participation: The Case of Voter Turnout in Canada', εισήγηση στο συνέδριο *Citizenship on Trial: Interdisciplinary Perspectives on Political Socialization of Adolescents*, Πανεπιστήμιο McGill, Montreal, Καναδάς.
- Blais, A., Gidengil, E., Nevitte, N. & Nadeau, R. (2004). 'Where Does Turnout Decline Come From?', *European Journal of Political Research*, 43: 221-236.
- Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Πόλις.
- Brady, H.E, Verba, S. & Schlozman, K.L. (1995). 'Beyond SES: A Resource Model of Political Participation', *American Political Science Review*, 89 (2): 271-294
- Campbell, A., Converse, P., Miller W.E. & Stokes, D. (1960/1980). *The American Voter*, London: University of Chicago Press.
- Canache, D., Mondak, J.J. & Seligson, M. (2001). 'Meaning and Measurement in Cross-National Research on Satisfaction with Democracy', *Public Opinion Quarterly*, 65: 506-528.
- Γεωργιάδου, Β. & Νικολακόπουλος, Η. (2000). 'Ο λαός της εκκλησίας. Όψεις της εκκλησιαστικής θρησκευτικότητας στην Ελλάδα', στο Χ. Βερναρδάκης, επιμ., *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα-Ερευνες-Δημοσκοπήσεις 2001*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Clarke, H.D., Sanders, D., Stewart, M.C. & Whiteley, P. (2004). *Political Choice in Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Conover, P. & Feldman, S. (1981). 'The Origins and Meaning of Liberal /Conservative Self- Identifications', *American Journal of Political Science*, 25 (4): 617-645.
- Converse, P. (2008). 'Perspectives on Mass Belief systems and Communication', στο Dalton, R.J & Klingemann H-D. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Crouch, C. (2004). *Post- Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Dalton, R.J. (1984). 'Cognitive Mobilization and Partisan Dealignment in Advanced Industrial Societies', *The Journal of Politics*, 46 (1): 264-284.

- Delli Carpini, M.X. & Keeter, S. (1996). *What Americans Know about Politics and Why it Matters*. London: Yale University Press.
- Δεμερτζής, Ν. (2004). 'Η πολιτική του προσώπου και το πρόσωπο της πολιτικής. Όψεις της Τήλε-πολιτικής', στο Δ. Λεβεντάκος, επιμ., *Τηλεόραση και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα: Εκδόσεις.
- Eliasoph, N. (1998). *Avoiding Politics: How Americans Produce Apathy in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enyedi, Z. (2000). 'Religious and Clerical Polarization in Hungary', στο D. Broughton & H.M. Ten Napel (επιμ.) *Religion and Mass Electoral Behavior in Europe*. London: Routledge.
- Franklin, M.N. (1996). 'Electoral Participation', στο LeDuc, L., Niemi, R.G. & Norris, P. (επιμ.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Comparative Perspective*. London: SAGE.
- Fuchs, D., Guidorossi, G. & Svensson, P. (1995). 'Support for Democratic System', στο Klingemann, H.D. & D. Fuchs (επιμ.) *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Gays, B. (2006). 'Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-Level Research', *Electoral Studies*, 25: 637-643.
- Goerres, A. (2007). 'Why are Older People More Likely to Vote? The Impact of Ageing on Electoral Turnout in Europe', *The British Journal of Politics and International Relations*, 9 (1): 90-121.
- Granberg, D. & Holmberg, S. (1991). 'Self- Reported Turnout and Voter Validation', *American Journal of Political Science*, 35 (2): 448-459.
- Granberg, D. & Holmberg, S. (1992). 'The Hawthorne Effect in Election Studies: The Impact of Survey Participation on Voting', *British Journal of Political Science*, 22 (2): 240-247.
- Holmberg, S. (2008). 'Partisanship Reconsidered', στο Dalton, R.J & Klingemann H.D. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R. & Klingemann, H.D. (1976). 'Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension among Western Mass Public', στο Budge, I., Crew, I. & D. Farlie (επιμ.), *Party Identification and Beyond: Representations of Voting and Party Competition*. New York: Wiley.
- Karamichas, J. (2007). 'The Impact of the 2007 Summer Forest Fires in Greece: Recent Environmental Mobilizations, Cyber-Activism and Electoral Performance', *South European Society & Politics*, 12 (4): 521-533.
- Kavanagh, A., Mills, G. & Sinnott, R. (2004) 'The Geography of Irish Voter Turnout: A Case Study of the 2002 General Election', *Irish Geography*, 37: 177-186.

- Klingemann, H.D. (1999). 'Mapping political support in the 1990s: A global analysis', in Norris, P., επιμ., *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Knutsen, O. (2004). *Social Structure and Party Choice in Western Europe: A Comparative Longitudinal Study*. New York: Palgrave MacMillan.
- Lewis-Beck, M.S, Jacoby, W.G., Norpoth, H., & Weisberg, H.F. (2008). *The American Voter Revisited*, Chicago: University of Michigan Press.
- Linde, J. & Ekman, J. (2003). 'Satisfaction with democracy: A note on a frequently used indicator in comparative politics', *European Journal of Political Research* 42, 391-408.
- Λοριντζής, Χ. (2007). 'Το Μεταβαλλόμενο Κομματικό Σύστημα: Σταθερή Δημοκρατία, Αμφισβητούμενος "Εκσυγχρονισμός"', στο Κ. Featherstone, επιμ., *Πολιτική στην Ελλάδα: Η Πρόκληση του Εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: εκδ. Οκτώ.
- Mair, P. (2007). 'Left Right Orientations', στο Dalton, R.J & Klingemann H-D. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Martikainen, P., Martikainen, T. & Wass, H. (2005). 'The effect of socioeconomic factors on voter turnout in Finland: A register-based study of 2.9 million voters', *European Journal of Political Research*, 44: 645-669.
- Μαυρής, Γ. (2004). 'Κομματικό Σύστημα και εκλογικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα. Ο ελληνικός δικομματισμός στη δεκαετία 1994-2004', Στο Χ. Βερναρδάκης, Η. Γεωργαυτάς, Δ. Γράβαρης & Δ. Κοτρώγιανος, επιμ., *Τριάντα Χρόνια Δημοκρατία: Το πολιτικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-2004*, τόμος Α'. Αθήνα-Ρέθυμνο: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης Πανεπιστημίου Κρήτης/Κριτική.
- Mayer, N. (2005) *Εκλογική Συμπεριφορά: Ιστορικές Διαδρομές και Μοντέλα Ανάλυσης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Μουζέλης, Ν. (2002). *Από την Αλλαγή στον Εκσυγχρονισμό*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Νικολακόπουλος, Η. (2007). 'Εκλογές και ψηφοφόροι, 1974-2004: Παλιές Ρήξεις και Νέα Ζητήματα', στο Κ. Featherstone, επιμ., *Πολιτική στην Ελλάδα: Η Πρόκληση του Εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: εκδ. Οκτώ.
- Πλειός, Γ. (2002). 'Η Ιδιωτικοποίηση των ΜΜΕ και η Διαμόρφωση του (Τηλεοπτικού) Πολιτικού Λόγου', στο Ν. Δεμερτζής, επιμ., *Η Πολιτική Επικοινωνία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Powell, B.J. (1986). 'American Voter Turnout in Comparative Perspective', *The American Political Science Review*, 80 (1): 17-43.
- Smith, J. (1999). *Europe's Elected Parliament*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Tarrow, S. (1971). 'The Urban-Rural Cleavage in Political Involvement: The Case of France', *American Political Science Review*, 65 (2): 341-157.
- Timpone, R.J. (1998). 'Structure, Behavior and Voter Turnout in the United States', *The American Political Science Review*, 92 (1): 145-158.

- Topf, R. (1996). 'Electoral Participation', στο Klingemann, H.D & Fuchs, D. (επιμ.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Wattenberg, M.P. (2000). 'The Decline of Party Mobilization', στο Dalton, R. & Wattenberg, M.P. (επιμ.). *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Vasilopoulos, P. & Vernardakis, Ch. (2011). 'The Rise and Fall of the Greek Conservative Party 2004-2009: Ideological Realignment and Egocentric Economic Voting at the Dawn of the Financial Crisis', paper presented at the 61st Political Science Association Annual Conference, London.
- Vernardakis, Ch. (2000). 'Les élections grecques d'avril 2000: Le cas d'un bipartisme convergent', *Pole Sud*, 13 (13): 145-157.
- Βερναρδάκης, Χ. (2005). 'Πολιτικά κόμματα και "Μεσοίος χώρος". Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων', στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.) *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004-Εκλογές, Κόμματα, Ομάδες Συμφερόντων, Χώρος και Κοινωνία*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Βερναρδάκης, Χ. (2008). 'Ιδεολογικές Αξίες, Πολιτικές Στάσεις και Ηγεμονία: Οι "Ισχυρές Μεταβλητές" της Πολιτικής και Εκλογικής Συμπεριφοράς στη Συγκυρία των Βουλευτικών Εκλογών του 2007', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31.
- Βερναρδάκης, Χ. (2010). 'Περιφερειακές Εκλογές 2010: μια πρώτη ανάλυση της ψήφου και η κατάσταση των κομμάτων και του κομματικού συστήματος', *Αυγή*, Κυριακή 14 Νοεμβρίου.
- Βερναρδάκης, Χ. (υπό έκδοση). *Εκλογές, Κόμματα και Κομματικό Σύστημα στις Δεκαετίες 1990 και 2000. Από τις 'Κοινωνικές Συμμαχίες' στους 'Εκλογικούς Συνασπισμούς', από την 'Πολιτική Αντιπροσώπηση' στα 'Κόμματα του Κράτους'*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Βερναρδάκης, Χ. & Μαυρή, Γ. (1991). *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική περίοδο-Οι προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Εξάντας.